

elavulttá válhat. A képlékenység ugyanakkor csak a levont következtetésekre vonatkozik, mert az adatbázis anyaga – még úgy is, hogy nagy valószínűséggel változni fog – sokkal szilárdabb, biztos és alapvető forrás lesz ezentúl mindazok számára, akik szeretnének megtalálni valakit, vagy akár csak ellenőrizni egy ismert személy adatait a vizsgált időszakban. Szerkesztési és nyomtatási hibák alig-alig fedezhetők fel a szövegben, ami ilyen mennyiségnél különösen meglepő. Az egyetlen szembeötlő hiba is inkább a nyomtatás ördögének a műve, mint a szerkesztőké: a bibliográfiában feltüntetett

Zbytky register kralův římských a českých című könyv cseh karakterei kifogtak a nyomdán.

Összefoglalva: egy olyan megkerülhetetlen alpművet vehetünk a kezünkbe, amelynek a fentebb jelzett gyengéi semmivé törpülnek a kötet érdemei és főként kézfelfogható hasznossága mellett. A szerzők hatalmas anyagot mozgattak meg, s mindent prozopográfiai mélységű nyomozással egészítették ki. Az összegyűjtött diákok immár nem üresen csengő nevek, hanem – még ha csak csontvázként is, de – megidézhetők, s végre halovány emberi alakjukban kezdenek felderengeni.

Molnár Dávid

Balázs Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*

Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016, 340 l. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai, 8)

Az utóbbi években a régi magyar irodalom és eszmetörténet kutatása egyre koncentráltabban irányul az erdélyi antitrinitárius felekezet történetének és kéziratban maradt irodalmi hagyatékának feltárására. A munka folyamatosságát jelzi, hogy az érdeklődők szinte félévente vehetnek kezükbe újabb monográfiát, forráskiadást vagy tematikus folyóiratszámot. A felekezet 16. századi dogmatikai fejlődése mellett ugyanis egyre nagyobb hangsúlyt kapnak az irodalmi és filozófiai munkákban gazdag életművek (például Enyedi György gondolatvilágának és szövegeinek feldolgozása), illetve a 16–17. századi gyülekezeti élethez fűződő irodalom vizsgálata. (Az előbbihez: ENYEDI György, *Prédikációi 1–2*, kiad., előszó, jegyz., LOVAS

Borbála [Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016–2017]; SIMON József, *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György életművében* [Budapest: Typotex, 2016]; *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásából*, szerk. K. Kaposi Krisztina és Lovas Borbála [Budapest: MTA-ELTE HECE, 2016]; az utóbbihoz: „»Te Deum Laudamus...«. Teológia, liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig”, *Keresztény Magvető* 123 [2017], 2–3. sz.) Az irodalmi és kegyességi szövegek felé való nyitással párhuzamosan a kutatások időbeli határa is kitolódott, így nagy erővel kezdődött meg a 17. századi jelenségek forráskiadásokkal

megalapozott feltárása (lásd MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...” *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 7 [Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015]), az újabb munkák pedig az egyház 18. századi történetéből is mutatnak be fejezeteket.

Balázs Mihály *Hitújítás és egyházalapítás között* című tanulmánykötete kiemelt helyet foglal el az előszámlált kutatásokban, mivel átfogóan érvényesíti az újabb vizsgálati szempontokat és irányokat. A szerző a korábbi könyveihez hasonlóan érzékletesen tud rávilágítani a teológia, az irodalom és az egyházpolitika összefüggéseire, illetve az unitárius megfontolások mögött felsejlő európai eszmetörténeti jelenségekre, vizsgálatait pedig egészen a 17. század végéig kiterjeszti. Ennek fontosságára utal a cím kettőssége. Tudvalévő ugyanis, hogy az unitárius gondolatrendszert a dogmatikai ellentmondásokkal való folyamatos szembenézés nyomán alapvetően a hitújítás határozta meg, és rendhagyó módon a felekezetképződés folyamata a 17. század derekáig elhúzódott. A kötetben összeválogatott 19 tanulmány tehát a konfesszionalizáció kérdése felől közelít az unitárius kegyességi, teológiai és fikciós irodalomhoz.

A könyv a szűkebb szakma mellett a lelkészek, teológiát hallgatók és az egyháztörténet iránt érdeklődők figyelmére is számít. Ennélfogva a tanulmányok nem pusztán az újabb levéltári adatok felhalmozását kínálják, hanem azokat kontextusba helyezve átfogó történeti és kutatástörténeti perspektívát nyújtanak. Az

írások pedagógiai célzatossága több ponton érvényesül: 1) A tárgyalt jelenségek mindig kibontakozásuk sajátos kelet-közép-európai kontextusában jelennek meg. 2) Az unitárius elképzelések bemutatása minden esetben az európai fejlemények tükrében történik, ezáltal a tágabb eszmetörténeti folyamatok is előtérbe kerülnek. 3) A szerző a kutatástörténeti áttekintésekkel és szöveggközpontú elemzésekkel nagy hangsúlyt helyez a szakirodalomban berögzült mítoszok lebontására. 4) A tanulmányok időrendben követik egymást, ám a tágabb eszmetörténeti jelenségeket tárgyaló munkák megelőzik a specifikusabb területre koncentrááló írásokat.

Az alkalmazás dilemmái című nyitó tanulmány a legújabb kutatások mentén mutatja be a német konfesszionalizációs modellt és a körülötte kibontakozó vitákat, amelyek eredményeit szembesíti az erdélyi eseményekkel. A szerző szerint a német modell nehezen alkalmazható az erdélyi folyamatokra, mivel azok fontos sajátossága a felekezetek lassú megszilárdulása, amelyet jól szemléltet, hogy a reformáció alatt a gyulafehérvári püspökség helyén nem konfesszionális, hanem területi és rendi alapokon jött létre a szebeni és a kolozsvári püspökség. A tanulmány emellett erősen programadó, amennyiben a német megközelítés egyes elemeit mégis átvehetőnek tartja. Eszerint nagy figyelmet kell fordítanunk a bölcséleti irányok felekezeti recepciójára, illetve a dogmatikai egységesítés és a felekezeti irodalom viszonyára. Ebből a szempontból különös jelentőséggel bír a radikális reformáció irodalma, amely a bevett dogmatikai tételek felmondásán túllépve egyéni elemekkel gazdagítja a teológiai és irodalmi munkákat. A felekezeten belüli pluralizmus jelensége az unitárius kutatásokban

is meghatározó, egyházukat ugyanis a 17. század közepéig a sociniánus és a nonadorantista irányzat együttéléseként kell elképzelnünk. A kötet további tanulmányaiban tehát szorosán összekapcsolódik a felekezetiesedés és az irodalmi kultúra összefüggéseinek vizsgálata.

Az erdélyi protestáns állam kialakulására koncentrálnak a következő egység. A *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról* című munka hosszan érvel mellett, hogy a fejedelem valláspolitikáját a politikai racionalitás és a reformációhoz való megfontolt közeledés jellemezte. Az elismert felekezetek összessége feletti patronátus éppúgy fémjelzte a katolikus és a protestáns uralkodói korszakát. A protestáns intézményrendszer kialakítása pedig csak a Habsburgokkal való megegyezés kudarcra után kapott lendületet. Fontos, hogy János Zsigmond csak az uralkodása végén, 1569-től lett egyértelműen unitáriussá, emellett azonban egy minden protestáns felekezetnek teret adó politikát folytatott. Az unitáriusok kapcsolódnak a folytonosság és a változtatás kettősségére épülő békés valláspolitikához, amennyiben saját tanaikra az egyetemes protestantizmus betetőzéseként tekintenek.

Az *új ország és a katolikusok* című tanulmányból viszont a katolikusok helyzetéről kapunk képet a protestánssá váló Erdélyben. Ennek józan értékeléséhez számolnunk kell azzal, hogy a négy bevett vallást elismerő, az európai vallásszabadság előhírnökeiként értelmezett 1568 és 1571 közötti törvények a katolikusokra kifejezetten megtérítendő bálványimádóként tekintettek, a négy kialakult felekezetről pedig csak 1595-től kezdve beszélhetünk. A képet az erdélyi rendeknek a tanulmány függelékében is közölt 1588-as medgyesi országgyűlésen benyújtott

folyamodványa pontosítja. A jezsuiták kiűzését előkészítő szöveg a történeti érvelésre építő közjogi gondolkodás fontos dokumentuma, amelyben a rendek nem csupán adómegtagadással fenyegetik az uralkodót, de a rendi beleegyezés nélkül hozott törvényeket is érvénytelennek tekintik. A jezsuiták ügyében pedig a katolikusokat javaiktól és intézményeiktől megfosztó 1566-os cikkelyekre hivatkoznak. Összességében, a lelkiismereti szabadság elismerésével a katolikusokat nem sújtották ellehetetlenítő korlátozások, ám az államéletből teljesen kiszorították őket. Ezek után a *Heltai Gáspár zsoldárfordításáról* című tanulmány már a felekezeti elkülönülés korai szakaszának irodalmi lecsapódását érzékelteti. Bemutatja, hogy az 1560-as munka miként támaszkodik Luther zsoldárokhoz írt paratextusaira, hogyan applikálja Heltai a zsoldárokat az erdélyi protestáns világra, és miként húzza meg a dogmatikai határokat az erkölcsfilozófiai problémák mentén.

Az unitárius világhoz vezet közelebb a *Kálvin és Servet* című munka, amely a szépirodalmi és publicisztikai írásokból is táplálkozó hazai szakirodalom berögződéseit szembeesíti a Servet-kutatás új fejleményeivel. A részletes életrajz mellett képet kapunk Servet újplatonista, spiritualista és erazmiánus forrásokból táplálkozó gondolatvilágáról, amely alapvetően befolyásolta az erdélyi unitáriusokat, hiszen nem csupán másolták, de részleteket is közöltek *Christianismi restitutio* című művéből. Míg a Kálvin közreműködésével máglyára küldött Servet halála azt jelezi, hogy 1553-ra a megszilárdult európai felekezeti viszonyok között egy időre lezárult a dogmatikai útkeresés, más a helyzet Kelet-Európában, ahol az olasz szentháromságtagadó Giorgio Biandrata felekezeti ellentéteket

megszüntetni akaró erazmiánus eszméi döntő szerepet játszottak a lengyel és az erdélyi antitrinitarizmus kialakulásában. *Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században* című tanulmány központi helyet foglal el a kötetben. Egy impozáns kutatás-, intézmény- és folyóirat-történeti áttekintés után Balázs a kelet-európai reformáció sajátosságaiként állítja egymás mellé a lengyel és az erdélyi szentháromság-tagadó fejleményeket. Lengyelországban az anabaptista tendenciák formálódása és Lelio Sozzini krisztológiájának elterjedése nyomán a sociniánus irányzat kapott vezető szerepet. Erdélyben azonban a háromságtani dogmakritika került középpontba. A Servet, Lelio és Fausto Sozzini összehangolására törekvő krisztológia mellett kiiktatásra kerültek az anabaptista elképzelések, végül a Krisztus segítségül hívását és tiszteletét is tagadó nonadorantizmus került pozícióba.

Az erdélyi fejleményeket a szerző szoros vallás- és egyházpolitikai kontextusban szemlélteti, illetve nagy hangsúlyt fordít a lengyelek és az erdélyiek ritkán adatolható érintkezéseire. Fontos, hogy míg Lengyelországban a 16. század végére Fausto Sozzini elképzelései kizárólagossá váltak, Erdélyben a nonadorantizmus mellett további áramlatok képviselői (sociniánusok, szombatosok, szabadgondolkodók) is teret kaptak. A tanulmányt a hazai és az európai kutatásokat is átfogó bibliográfia zárja a 16. századi antitrinitarizmusról.

A következő két írás (*Marcin Czechowic kísérlete az erdélyi antitrinitáriusok megnyerésére* és *A kolozsvári Heltai nyomda és a krakkói Aleksy Rodecki*) levéltári források alapján hoz új adatokat a lengyel testvérek és az erdélyiek kapcsolatairól. Mind Marcin Czechowic kereszteléről

szóló munkájának kifejezetten az erdélyieket megcélzó szövegvariánsa, mind a Heltai nyomda görög betűkészetét a rakówiaktól visszakerő meghatalmazólevél közlésre kerül. Ezt követi az *Erasmus és az erdélyi unitáriusok* irodalmi és eszmei érintkezését tárgyilagosan bemutató tanulmány, amely az újabb nemzetközi eredmények alapján elismeri, hogy az unitáriusok öncélúan idéznek Erasmus bibliafilológiai munkáiból a Szentháromság dogmakritikája kapcsán. Hangsúlyosnak tarthatjuk azonban a 17. századi kéziratok azon tanulságát, hogy az 1520 és 1560 között megjelent Erasmus-munkák gyorsan eljutottak Erdélybe, így az unitáriusok az eredeti példányokat használták és nem kompendiumokból dolgoztak. Erasmus munkáinak színes palettája jelenik meg az unitárius olvasók polcain, amelyek nem csupán a dogmatikára, de a keresztény egységről alkotott gondolataikra, a kollégiumi élet szabályozására, a morálfilozófiai elképzeléseikre és a fikciós irodalmi munkáikra is hatással voltak.

A Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a kora újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról című tanulmány cáfolja az unitarizmust és az iszlámot (esetenként a hazai szakirodalomban is) összeboronáló elképzeléseket és mértéktartóan mutatja be Kolozsvár felekezeti és eszmei sokszínűségét. A vallási szabadgondolkodóknak menedéket adó város toleranciája ugyanis már nem terjedt odáig, hogy az 1572-ben odalátogató, később muszlim hitre térő Adam Neuser tartósan megtelepedhessen. Balázs a nemzetközi eredmények alapján bemutatja a politikai kalandor konstantinápolyi éveit, vallási szinkretizmusát pedig összeveti Jacobus Palaeologus megfontolásaival. Ennek fényében rámutat,

hogy az erdélyi unitáriusok nem vádolhatók törökösséggel, de nem is ünnepelhetők a multikulturalizmus előfutáráiként. A törökkel való kapcsolatukat kizárólag a politikai gyakorlatiasság jellemezte.

A tanulmányok egy további sorozata az irodalmi fikció és a dogmatika viszonyát mutatják be az 1572–1575 között Erdélyben tartózkodó Jacobus Palaeologus munkáin keresztül. A *Jacobus Palaeologus és Lorenzo Valla* című írás rávilágít, hogy a fiktív égi hitvitát megjelenítő *Disputatio scholastica* poétikai és retorikai eljárásaiban a 15. századi humanizmus, illetve az itáliai reneszánsz eszmei és politikai hagyatéka is szerepet kap. A fikció használatának teoretikus megalapozásában pedig Lorenzo Valla *De voluntate* és *De falso et veroque bono* című munkáit követi. A *Thomas Morus és Jacobus Palaeologus* című tanulmány a *Cathecesis christiana* és az *Utópia* religio naturalisra vonatkozó megfontolásait veti össze, majd az *Utópia* 16. századi európai recepciójával érzékelteti, hogy Európában a konfesszionalizáció lezajlásával miképpen vesztette aktualitását a vallás filozofikus megalapozása és az irodalmi fikció iránti igény. A dogmatikai megszilárdulás lassú folyamatának köszönhetően azonban a felekezeti horizonton túltekintő tájékozódás unitárius sajátosság maradt. Ezt szemlélteti a kötet befejező írása is (*Thomas Morus és a magyarok*), amelyben az *Utópia* magyar recepciójának sokszínűségét Palaeologus mellett a volt jezsuita, Szuhányi Ferenc 18. századi fejedelemtükre képviseli a *religio naturalis* teljes elutasításával. Balázs az utópiák 17. századi magyar olvasottságáról a *Bacon Új Atlantiszának* magyar fordítása ürügyén is képet ad, s a nemzetközi kutatások alapján árnyalja Bacon valláshoz való viszonyát.

A 17. századi eseményeket felölelő sorozatot a *Toroczkai Máté pályája* című tanulmány nyitja. „Kultúrtörténeti biográfiaként” a püspök életeseményeit olvasmányélményeiből és munkáiból bontja ki, így nem csupán Toroczkai műveltségéről, a 16. századi unitárius kultúráról és a dogmatikai küzdelmekről kapunk objektív képet, de az Erdélyben zajló politikai eseményekről, a jezsuiták 1606-os kiűzéséről is. Fontos, hogy Toroczkai úgy volt képes tovább szilárdítani az unitárius egyház szervezettségét, hogy azt az 1630-as évekig, a református egyházzal vívott harcok mellett is a különféle áramlatok együttélése jellemezte.

A *Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században* című munka a lengyelek és az erdélyiek egyházukat illető történelemszemléletét vizsgálja. Itt ismét Palaeologus megfontolásai kapnak szerepet, amelynek elemei Somogyi Ambrosius történeti munkájának előszavában is tetten érhetők. Az *újabb szövegek és adatok* iff. Varsolczi János tevékenységéhez a Toroczkairól szóló írás folytatása, amennyiben az 1630-tól a kolozsvári kollégium tanáraként és kolozsi főlelkészként tevékenykedő Varsolczi margináliáin, illetve Bethlen Gáborhoz szóló epigrammáján keresztül bontja ki az unitáriusok és a reformátusok 17. század eleji küzdelmeit. Ehhez kapcsolódóan adja közre és elemzi a református Rettégi János *Az ariánusok ellen való kiszületét* (1608) és annak unitárius cáfolatát, amely jelzi, hogy az unitáriusok elleni célzott fellépésre már Báthory Gábor idején előkészületek történtek. A *Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről* című írás a kutatás perifériájára szorult imádságirodalom kapcsán rajzolja fel a 16–18. század eleji unitárius fejleményeket. A Johann

Habermann *Gebetbüchleinjén* alapuló Heltai-művet Pázmány Péter és Szenci Molnár Albert imádságoskönyvével veti össze. A szöveg felekezeten túlmutató utóéletét normateremtő szerepének köszönhetette, imái ugyanis mintaként szolgáltak a közönséges hívek felé forduló, egyéni kegyességgyakorlást biztosító imádságoskönyvek számára. Balázs ezután 17. századi kéziratok alapján mutat rá az unitárius imádságirodalom szabályozatlanságában rejlő sokszínűségére, ahol a különféle unitárius szövegek mellett Szenci Molnár imái is megfértek. Izgalmas, hogy a felekezet határai ekkor már letisztultak, ám a kegyességi irodalom szabályozása kivételesen későn, csak 1746–1760 között ment végbe Agh István első unitárius agendájának összeállításakor.

Az irodalmi szövegek mellett a 17. század belső dogmatikai küzdelmei kerülnek középpontba az *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben* című tanulmányban, amely cáfolni kívánja azt a nemzetközi és hazai szakirodalomban kialakított képet, miszerint az 1630-as években Erdélybe érkező Johann Heinrich Alsted egy protestáns dogmatikai minimum meghatározásakor a millenarizmus eszméjének közvetítésével kívánt az unitáriusok felé nyitni. Balázs

ennek kapcsán rendszerezi a millenniummal foglalkozó unitárius elképzeléseket.

A számba vett, alapvetően nonadorantista és szombatos szövegek szemléltetik, hogy az azonos táboron belül is sokszínű értelmezések születtek, míg a sociniánus hagyomány egyértelműen elutasította a millenarizmus eszméjét. Az elképzelések ütköztetése nyomán képet kapunk a sociniánus dogmatika 17. századi erdélyi térnyeréséről, majd az unitárius konfesszióképződés 1638-as dési komplanációval bekövetkezett lezárulásáról. Mivel azonban a bemutatott nonadorantista szövegek a komplanáció utáni évtizedben is tovább éltek, így az unitáriusok esetében a felekezetté szerveződés ellenére még mindig sokszínű dogmatikai kultúrával számolhatunk.

Balázs Mihály könyve hiánypótló. Nem csupán az adatgazdag, az unitárius jelenségeket a nemzetközi kontextusba helyező tanulmányok miatt, hanem mert markánsan jeleníti meg az elhúzódó konfesszionalizáció kínálta előnyöket, amelyek nyomán az unitáriusok nyitottak maradtak a felekezeten túli tájékozódásra. Ennek köszönhetően egy dogmatikailag, irodalmi, teológiai és művelődéstörténeti hagyományaiiban még a 17. században is sokszínű egyház képe tárul az olvasók elé.

Túri Tamás